

Andrii Bovgyria

National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)

ORCID: 0000-0001-9060-6409

„Наш гетьман, ваш імператор”: візія влади пересічними мешканцями Гетьманщини XVIII ст.

“Our Hetman, your Emperor”: the perception of power by ordinary inhabitants of the Hetmanate of the 18th century

Abstract

The documents of political investigation of the Tsardom of Moscow / Russian Empire are valuable sources for the reconstruction of public consciousness of the inhabitants of the Hetmanate of the 18th century. They contain materials of the investigation into the so-called ‘words and deeds’, which concerned insults of majesty are mostly obscene remarks against monarchs. All these statements are extremely interesting in the context of everyday, informal, non-sacred perception of power, evidence of the awareness of ordinary residents of Ukrainian autonomy in political events, phenomena, private life of the court. In addition, they clearly show a kind of insinuation of power, its division into ‘yours’ – who the power of the emperor is, the metropolis, and ‘our’ – that the hetman and autonomous institutions are. This division clearly shows the awareness of the collective ‘we’, that is one of the markers of constructing one’s own identity.

Keywords: Hetmanate, ‘word and deed’, political crimes, Lèse-majesté.

Що нам відомо про сприйняття пересічним мешканцем України-Гетьманщини XVIII ст. політичних подій, свідком, сучасником чи й учасником яких він був? Про сприйняття персоналій своєї епохи, їхньої діяльності, уявлення про власну ідентичність, її місце в тогочасних політичних реаліях?

Більшість із відомих наративних чи актових джерел не дадуть відповіді на ці питання, позаяк містять надто обмежений набір інформації або ж представляють її в офіційній візії. До того ж не зрозуміло, чи ідеї, певні твердження, концепти, зафіксовані в них, є достатньо релевантними, аби поширювати їх на більший прошарок суспільства (не лише безпосередніх творців, авторів та їхнього ближчого кола). Утім, існує ще один різновид джерел – актові джерела, за допомогою яких можна реконструювати такі уявлення.

Ідеться про документи спеціальних інституцій Московського царства та Російської імперії, у віданні яких був політичний розшук. Це так звані матеріали щодо „слова і діла”. Це словосполучення, відоме нині переважно з художніх творів чи кіно, наводило справжній жах на людину XVIII ст. Ним маркувалися будь-які вчинки – серед іншого й випадкові, неусвідомлені, фізичні чи вербальні (словесні), в яких убачалася загроза життю або честі монарха, його родини чи наближених, або ж дії й вислови, спрямовані проти чинного державного ладу, системи. Сучасним „кабінетним” терміном для такого виду правопорушень є означення „політичні злочини”. Цей термін у різних його іншомовних аналогах („political crimes”/„przestępstwa polityczne”/„политические преступления”) широко використовується в сучасній історіографії для позначення реалій часів Середньовіччя та Раннього модерну. Система виявлення таких злочинів, їхнє розслідування, включно з доносами, інституціями та законодавчим підґрунтям, означається, знову ж таки, сучасним терміном „політичний розшук” (рос. „политический сыск”).

Суттю таких злочинів переважно були негативні висловлювання на адресу монаршої особи – так звані „непристойные”, „зловредные”, „поносные”, „бранные”, „матерные” слова. У сприйнятті людей того часу слово наділялося магічною силою, здатною завдати реальної шкоди здоров’ю того, проти кого воно було висловлене, надто коли йшлося про царственну особу і загрозу її „політичному тілу”, вживаючи термінологію Ернста Канторовича.

До образи величності належали також самозванство, образа фаворитів, близьких монарха, зрада, а ще зневага до атрибутів чи проєкцій монаршої влади – титулу, указів із відповідним титулом, портретів і навіть монет. Сюди відносять і небезпечні політичні розмови з критикою імперського правління, толерування ворогів – наприклад, гетьмана Івана Мазепи чи його послідовників.

У різні часи контроль над розслідуванням подібних злочинів, а отже, і контроль над суспільними настроями, були покладені на Преображенський приказ і сумнозвісну Таємну канцелярію. Власне, матеріали щодо „слова і діла”, політичних злочинів є документами цих установ. Ідеться про тексти доносів, свідчення допитуваних і свідків.

Оскільки предметом таких справ і самою суттю злочину найчастіше виступало слово, то всі вислови обвинувачених, свідків, доносителів намагалися передати якомога точніше засобами прямої мови, що дозволяє розглядати ці джерела як унікальні прояви ментальності пересічної людини і навіть свідчення живої розмовної мови, яка збереглася попри певні канцелярські кліше, неминучо властиві такого типу документам.

Чи можна назвати матеріали слідства его-документами? Очевидно, на перший погляд ні, оскільки формально вони не відповідають їх критеріям, тобто не належать до щоденників, записників, автобіографій, мемуарів, листів. Однак ще в середині минулого століття голландський історик Якоб Прессер, який, власне, і запропонував термін „его-документи”, не був категоричним у визначенні їх переліку, наполягаючи на віднесенні до цього жанру всіх джерел, де особистісне „я” стоїть на першому місці¹.

Такої ж думки були й представники школи анналів з її ідеєю тотальної історії, джерелом якої є всі акти суб’єктивного, що стосуються конкретного індивіда. Практичною реалізацією цих

¹ A. Baggerman, R. Dekker, *Zhak Presser i tradicii evrejskoj avtobografii v Niderlandakh* [w:] „Novoje literaturnoje obozrenie”, t. 124, 2019, s. 238.

ідей є знакові праці послідовників указаної школи. Серед них „Монтайю. Окситанське селище”² Еммануеля Ле Руа Ладюрі або ж знаменита праця Карло Гінзбурга „Сир і черви”, де на основі протоколів інквізиції відтворено світ уявлень про духовне й земне пересічної людини XVI ст. – млинаря Меноккію. Їх цілком можна вважати его-документами, хоча ці тексти й не мають відповідних формальних ознак.

Свідчення Меноккію, а також матеріали допитів звинувачених у ересі мешканців селища Монтайю – це цілісний наратив, реконструйований на основі численних слідчих матеріалів. Документи ж щодо „слова і діла” такими вважати не можна, позаяк це уривчасті висловлювання, зроблені спонтанно чи обдумано в різних ситуаціях. Однак у комплексі вони ілюструють суспільні настрої, які панували в Гетьманщині, а розгляд кожного з них окремо веде нас у світ уявлень конкретної людини свого часу – козака, селянина, представника старшини, духовенства, міщанина.

Такі висловлювання є його суто суб’єктивною і навіть потаємною реакцією на навколишні події, не призначеною для широкого загалу. Людина, яка говорила крамольні і небезпечні слова проти імператора чи державного правління, не хотіла публічності, робила це спонтанно й неосмислено, і лише стараннями донощиків ця інформація набувала певного рівня публічності. Відтак ці документи та свідчення можна розглядати як різновид его-документів.

Усі ці висловлювання надзвичайно цікаві в контексті повсякденного, неофіційного, несакрального сприйняття влади та є свідченням обізнаності пересічних мешканців української автономії з політичними подіями, явищами, приватним життям двору. Окрім того, у них виразно прослідковується своєрідне іншування влади, її поділ на „вашу” (владу імператора, метрополії) і „нашу”, тобто гетьманську, автономних інституцій. Такий

² E. Le Roy Ladurie, *Montaju, oksitanskaya derevnya (1294–1324)*, Ekaterinburg 2001.

поділ виразно свідчить про усвідомлення колективного „ми”, що є одним із маркерів конструювання власної ідентичності.

1700 р. челядник київського полковника Костянтина Мокієвського під час побутової суперечки з солдатом російського гарнізону дозволив собі висловитися: „Как у вас начал, так и у нас. Как вы слушаете своего царя, так и мы своего пана, а пан наш второй царик. У вашего царя войско есть, а и наш царик сыщет столько же войска”. Наслідком для челядника стало звинувачення в образі честі монарха, в'язниці і тортури, від яких він невдовзі „с воли божьей умре”, як зазначено в цій справі³. П'ятдесят років по тому „казацкая женка” Матрона Оніщенко отримала покарання за такі ж слова, сказані поручику Нештинову на адресу імператриці Єлизавети: „Я вашей государыни не знаю...”⁴. У часи ж гетьманства Розумовського між жителями села Соколи і почіпськими міщанами сталася суперечка за право володіння рибними ставками. Соколяни твердили, що ставки належать їм по праву царського дарування, бо вони є „государевыми людьми”. На це міщанин Григорій Рудченко „срамными словами” говорить: „Мать де твоего государя! У нас есть свой государь – истинный”⁵. „Ваш император – злодей!” – відповів 1724 р. своїм співрозмовникам-росіянам староста Мойсей Милка з Новобільської сотні Ніжинського полку⁶.

Кого мав на увазі челядник, висловлюючись про „второго царя”, „нашого пана”? Цілком імовірно, що йшлося про гетьмана або про київського полковника, його безпосереднього зверхника. Чи був гетьман Розумовський тим самим „нашим” „истинным государем” у висловлюванні Григорія Рудченка? У будь-якому разі слова челядника, старости, Матрони Оніщенко та почіпського міщанина виразно демонструють уявлення про владні

³ Rossijskij gosudarstvennyj arkhiv drevnikh aktov (dali – RGADA), fond 371, opis 4, delo 132, list 3.

⁴ RGADA, f. 7, op.1, d. 1452, l. 10.

⁵ RGADA, f. 248, op. 29, kniga 1831, l. 342.

⁶ Tsentralnyi Derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi (dali – TsDIAuK), fond 53, opys 2, sprava 55, arkush 8.

інституції, їх поділ на „наші” і „ваші”, що є однією зі складових конструювання власної ідентичності, яка тут проглядається і через відмежування колективного „ми” від „ви”. Подібні її прояви були характерні для всього періоду Гетьманщини, що свідчить про існування сформованої в ній спільноти, що мислила себе суб’єктом окремої політичної/державної структури, уособленням якої був гетьман. У суспільній свідомості він презентував верховну владу і міг навіть прирівнюватися до царя або ж протиставлявся йому. В автономії сформувалося покоління, для якого її державні інституції сприймалися органічно як „своє”. Відповідно влада метрополії, попри значну присутність після Полтавської битви, ототожнювалася з „чужим”.

Наведені приклади також є частиною величезного корпусу судових справ, які за російськими правовими практиками XVIII ст. належали до категорії особливо тяжких державних злочинів – образи честі монарха. Основна суть такої образи полягала у вербальних діях. Прикметно, що висловлювання, потрактовані за образу честі монарха, в яких проглядається диспозиція „ваша” і „наша” щодо образу влади, як правило, фіксуються у розмовах представників двох етносів – російського та українського, що відповідно уособлювали дві політичні категорії – Російську імперію та Гетьманщину. Авторами доносів ставали завжди представники першої, які у висловлюваннях співрозмовників вбачали ознаки злочину – образу честі „свого” або ж спільного суверена. Найбільш частими персонажами таких небезпечних розмов ставали два репрезентанти влади – імператор Петро I і гетьман Іван Мазепа,

Одним із аспектів уявлення про Мазепу є сприйняття його як символу „старих часів”, колишніх вольностей, суттєво нівельованих після полтавської поразки з упровадженням Малоросійської колегії, розгулом репресій, іншими проявами імперського втручання у справи автономії. Правління Мазепи було достатньо довгим періодом стабільності, усталеного трибу життя, на зміну якому прийшов час хаосу, розрухи, що давалися взнаки ще довго після полтавської катастрофи. До того ж образ Мазепи

як успішного правителя, підтримуваний свого часу церквою, не можна було відразу знищити, попри всі пропагандистські зусилля, здійснювані, зокрема, тією ж церквою. Тому зберігалася певна інерція його позитивного сприйняття.

„Ныне государевой персони в светлице стоятъ не надлежит, он уже нам не надобен, ибо вместо государя тепер у нас Мазепа”⁷. Саме такою була реакція Івана Суходольського на перехід гетьмана на бік шведського короля і розрив відносин із царем 1708 р. Він же наказав викинути із приміщення портрет Петра I. У його візії цар перестав бути владним символом, натомість Мазепа, позбувшись сюзеренітету останнього, набував рис повноправного володаря. Після смерті гетьмана за наявним матеріалом можна простежити певні елементи його сакралізації, як-от відповідь-заперечення акту анафеми та його протиставлення імператору Петру I. Так, 1721 р. колишній лохвицький протопоп Іван Рогачевський, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час щорічного виголошення анафеми гетьману говорив: „Наш Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нег”⁸. Більш радикально під час аналогічного обряду трьома роками пізніше висловився ієромонах Гарвасій, ще один вихідець із Гетьманщини і в’язень Соловецького монастиря: „Наш Мазепа свят, а ваш москаль – скурвый сын”⁹, маючи на увазі правлячого імператора.

Тема протистояння двох візій про авторитет влади звучить у словах Івана Дахненка – козака Пещарської сотні Переяславського полку, який говорив російському драгуну Степану Хортіну: „Что вы хвалитесь своим императором?! Ваш император нашему Мазепе кланялся в ноги и целовал!”¹⁰. А кілька років перед тим, у 1722 р., солдат київського гарнізону Мурзін склав донос на прилущького жителя Андрія Кулика

⁷ RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1766, l. 1–11.

⁸ RGADA, f. 371, op. 1, ch.1, d. 1140.

⁹ RGADA, f. 371, op. 1, d. 1262.

¹⁰ RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 61–63.

за сказане ним у процесі палкої дискусії, що відбулася на базарі у Баришполі: „Будет и цар ваш в наших руках и поклонится нам!”¹¹ Завершення двох останніх справ невідоме, як і сам контекст суперечок між українцями й росіянами, фіналом яких стали наведені вислови.

У справі 1722 р., де фігурували житель Опішні Корній Муравщик та російський капрал Нікіта Пасенков, обставини суперечки натомість добре відомі. Звичайна розмова в шинку переросла у звинувачення в державному злочині. Муравщик нарікав на Пасенкова, що той ніколи не пригощає його. Тоді капрал відповів, що зробив би це із задоволенням, але поскаржився на постійну нестачу грошей. Опішнянин звинуватив його в скупості, водночас додавши: „Не только вы, но и ваш император хуже старца – скупой и жадный!”. Очевидно, що під узагальненням „ви” Муравщик мав на увазі людей військового чину, росіян, котрі перебували на службі в Опішні чи деінде в Гетьманщині і з якими він так чи інакше стикався. До того ж вони в його візії чітко отожднювалися з „їхнім” імператором. На підкріплення свого вислову Муравщик заявив, що йому несила так далі жити, розкрив свої наміри продати хату та податися геть з Опішні, бо „не хочу драгунов годовать”. Корній на цьому не зупинився, продовживши розмірковувати ще й про систему престолонаслідування, запроваджену того ж року Петром I. Згідно з її нормами, скасовувалася передача влади прямим нащадкам по чоловічій лінії, спадкоємець визначався за життя правлячого монарха його волею. Муравщик же сказав, що така система нікуди не годиться, наступник престолу має буди відомий заздалегідь і бажання імператора не повинно на це впливати. До всього він вилаявся на представлену Пасенковим печатну грамоту про престолонаслідування та ще й плюнув на неї. Ошелешений словами й учинком опішнянина, капрал заявив, що в них за таке голови рубають¹².

¹¹ RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1760, l. 1109–1111.

¹² RGADA, f. 7, op. 1. d 83, l. 3–7.

Своєрідна рецепція діяльності Петра I зафіксована у справі 1728 р., фігурантами якої стали Іван Тевляшов – бурмістр міста Батурина, людина князя Олександра Меншикова, та санбурівський староста Семен Копницький. Бурмістр у розмові з останнім висловив радість з приводу початку правління нового імператора – малолітнього Петра II. На це Копницький зауважив, що новий нічим не відрізняється від старого імператора, якого „наши люди кляли да и прокляли”. А коли новий імператор виявиться таким самим і за його правління буде „много на него людей наших плакущих”, то його також проклянуть¹³.

Найбільш показовим прикладом різниці в уявленнях про владу та її репрезентацію у мешканців Гетьманщини й представників метрополії можна вважати справу 1723 р. Випадок стався невдовзі після смерті гетьмана Івана Скоропадського, на початку діяльності в Гетьманщині Першої Малоросійської колегії та безгетьманства, яке у сприйнятті мешканців Гетьманщини було неприродним і тимчасовим періодом занепаду й кризи. Російський квартирмейстер Арбузов розміщав постій на квартирах у Переяславському полку. До однієї з господ, де вже стояли військові, прийшли гості – отаман села Прокофій Самойленко і п'ятеро козаків. Один із гостей, козак Береста, розговорився з квартирмейстером про поточну політичну ситуацію і серед іншого сказав: „Все у нас хорошо, токмо одно худо, что нет у нас пана”. На запитання Арбузова, про якого пана йдеться, Береста відповів, що у них немає зараз гетьмана, тож це породжує багато проблем. Очевидно, однією з них козак вважав і обтяжливі військові постої. На слова Берести Арбузов із подивом зауважив про спільного для всіх володаря: „У всех, как у нас, так и у вас, пан один – Его Императорское Величество”. Та аргументи квартирмейстера не переконали козака, він і далі продовжував твердити своє: „Нет, нам надобно свой пан, твой споткнется”. Слідство за доносом Арбузова провадилося з особливою прискіпливістю. Козак витримав усі класичні

¹³ RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 235–310.

етапи розслідування в політичній справі. Його було спочатку направлено до Переяслава в полкову канцелярію, потім до Глухова в Малоросійську колегію, звідти в Москву до Таємної канцелярії, де звинуваченого допитував сам її очільник князь Федір Ромодановський. На допиті Береста додатково розповів, що спонукало його сказати фатальні слова: непросте життя, п'ять років якого він провів у „канальных работах”, змушений платити різноманітні повинності „на государя”. Бересту піддали кільком етапам тортур, аби дізнатися, чи говорив він такі слова „спроста” та чи не було „злого умыслу на здравие Его Императорского Величества”. Після півроку слідства й ув'язнення Береста „воли Божьей умре”, не дочекавшись його фіналу¹⁴.

Низка розглянутих справ не має прямого стосунку до монарха як уособлення верховної влади, але стосується імперського правління й прихованої опозиції до нього. Ця опозиція виявлялася спонтанно під час суперечок із представниками метрополії. Фігуранти таких справ ототожнювали своє незavidне становище з „іншою” владою, „напрасным подданством”¹⁵ і висловлювали судження, що трактувалися як образа честі монарха або ж „измена”. Саме у зраді було звинувачено значкового товариша Чернігівського полку Андрія Бакуринського, який відмовився видавати фураж квартирмейстеру Афанасію Тупіцину. Водночас Бакуринський нарікав на „московскую власть”, винну в тяжких поборах, та висловлював надію, що прийдуть дні, коли доведеться ще пожити без її зверхності¹⁶.

У сприйнятті образів влади українцями XVIII ст. траплялися курйози, пов'язані з простим нерозумінням новітніх термінів або перебуванням поза певним інформаційним контекстом. Наприклад, через свою непоінформованість поплатився 1726 р. старосанжарівський мешканець Семен Ільяш, який побився об заклад на відро горілки з односельчанином Яковом Булянським.

¹⁴ RGADA, f. 371, op. 1, d. 1657, l. 6–10.

¹⁵ RGADA, f. 248, op. 5, kn. 323, l. 76.

¹⁶ RGADA, f. 248, op. 5, kn. 321, l. 680.

Предметом суперечки стало поминання в церквах колишньої дружини Петра I, засланої в монастир Євдокії Лопухіної, та його нинішньої дружини імператриці Катерини I. Ільяш наполягав на поминанні в церквах стариці. За його словами, він років тринадцять тому був у церкві села Фастовці Ніжинського полку, де проводився молебень саме за колишню царицю. А того, що нині церковна служба правиться за імператрицю, він не знав, бо давно не був у церкві, та й не присягав новій монархині, адже довгий час проживав „за Дніпром”. Про те, що колишня цариця пострижена в черниці, він також дізнався недавно від козаків, які поверталися з каналної роботи. Вони стверджували, що впізнали її в монахині, котра подавала їм милостиню. Ільяш разом із Булянським були негайно відправлені до Москви в Таємну канцелярію. Там Семен витримав три стадії тортур і зізнався в „непотребных словах”, сказаних не через злий умисел, а через незнання. Його невдовзі відпустили додому й навіть видали десять рублів як компенсацію „за учиненннюю ему на трех пытках болезни”¹⁷.

Мешканці Гетьманщини нерідко потрапляли в біду через прийняття Петром I наприкінці 1721 р. нового, не знаного досі імператорського титулу. За декілька місяців по тому за звинуваченням в образі честі імператора чи його титулу було заарештовано сільського священника з Чернігівського полку, який їхав складати присягу новому імператору, сказавши місцевому отаману, що їде присягати „якомусь чорту”¹⁸.

Курийозний випадок стався 1722 р. із жителем міста Конотопу Данилом Білоконником. Під час спільної пиятики з російським гренадером Спіциним той запросив Білоконника випити за здоров'я імператора, на що українець рішуче відповів: „...Черт вас знает, кто такой ваш император, я знаю праведного государя!”. Від Спіцина одразу надійшов донос до командира полку, а той, зважаючи на важливість справи, відправив обох до Малоросійської

¹⁷ RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 200–274.

¹⁸ TsDIAuK, f. 53, op. 2, spr. 55, ark. 11.

колегії, звідки, після попереднього розслідування, фігуранти вирушили до Санкт-Петербургу, де справу розглядали Сенат і Таємна канцелярія. Білоконник, витримавши тортури, своєї провини не визнав, пославшись на непоінформованість, оскільки він не знав, що цар нещодавно прийняв титул імператора: „...А мыслил я, что пьет он за какого боярина и называет его императором, а не про государя...”¹⁹. Врятувала Білоконника особиста позиція начальника канцелярії Петра Толстого, який повірив в’язню і визнав, що означені слова той промовив „в пьянстве по простоте и незнанию”.

Якщо Білоконник не знав, що „імператором” називають царя, то його співвітчизник Єфим Книш, мешканець Менської сотні, не вмів правильно назвати титул самодержця, із яким асоціював усі свої біди. 1725 р. у пасіку Книша забрів ведмідь, завдавши чималих збитків, що й стало останньою краплею. Позбувшись усіх засобів для існування, чоловік, обхопивши голову руками, проклинав „оператора”, увесь його рід і спадкоємців, винних у накладенні на нього численних податків – „казенщини”. Автор доносу став місцевий монах, який стверджував, що Книш „бранил и проклинал монарху”. Становище обвинуваченого ускладнила спроба підкупу автора доносу, що було потрактовано як визнання істинності викладених у ньому свідчень²⁰. Ще однією обтяжливою обставиною, як зазначено в матеріалах слідства, окрім власне лайливих слів на адресу імператора, стало нарікання на податки. У результаті Єфима Книша засудили до страти через відсічення голови.

У кількісному вимірі прояви образи честі монарха, які стосувалися Петра I, були найчисленніші, що пояснюється прискіпливою увагою „спецслужб” доби його правління до найменших проявів опозиційності в межах цілої імперії, боротьбою придворних угруповань, страхом перед регіональними елітами,

¹⁹ RGADA, f. 7, op. 3, karton XXXI, d. 9; M. Semevskij. «*Slovo i delo!*». 1700–1725, Moskwa 1991, s. 17–26.

²⁰ RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 1–19.

а також суспільними настроями, пов'язаними з подіями в Гетьманщині 1708–1709 рр. Проте й інші російські правителі XVIII ст. також удостоювалися належної уваги. Українці, не поступаючись загальноімперським тенденціям і настроям, традиційно пліткували про шеругу „жіночих правлінь”, що розпочалася після смерті першого імператора. Короновані імператриці вважалися недостатньо гідними покладених на них обов'язків і титулу. Загальні настрої в імперії виражалися такими висловлюваннями на адресу імператриць, як-от: „у бабы волос долог, а ум короток”, „у нас баба ныне царствует”, „горе тому дому, которым владеет жена” тощо²¹. Окрім пліток про альковне життя імператриць, мешканці Гетьманщини піддавалися слідству за аналогічні „срамні слова”: „За Ее императорское величество пить не буду, мне за бабу умереть не стало” (1733)²², „Насеру твоей матери твоей императрице!” (1728)²³, „Насеру ее матери, государыне!”²⁴, „Плюю я на твою матушку!” (1744)²⁵, „Ваша государыня непоштивая есть курва”²⁶. Останні слова є найпізнішими із зафіксованих у Гетьманщині пейоративних висловів щодо монархинь і стосувалися Катерини II. Вислів належить мешканцю Правобережжя. Після розкаяння у своєму вчинку його як іноземця визнали невідповідним і відпустили на батьківщину, протримавши задля покарання вісім днів на хлібі й воді.

Часто у справах були відсутні слова, що стали предметом розслідування, зазначалося лише: „бранил государыню/государя матерно”, „непристойные, предезростные речи”²⁷.

²¹ Е. Anisimov, *Dyba i knut. Politicheskij syisk i russkoe obshchestvo v XVIII v.*, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 1999, s. 67.

²² RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1831, l. 1–26.

²³ RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 50–55.

²⁴ RGADA, f. 7, op. 3, d. 19.

²⁵ RGADA, f. 349, op. 1, d. 1871.

²⁶ RGADA, f. 349, op. 1, d. 7088.

²⁷ TsDIAuK, f. 51, op. 3, spr. 16898. В останньому прикладі йдеться про справу козака Крамаренка, покараного батогами за наказом гетьмана Розумовського.

Уживалися різноманітні евфемізми: „говаривал непристойно/ по соромски/прямо”, „греб”, „мать де твою” тощо, які на папері заміщали відверто обценну лексику²⁸. Натомість як серйозніше правопорушення було витлумачено слова мешканця Полтави Олексія Задорожного, який 1747 р. під час церковної служби, довідавшись, що вона правиться за здоров’я імператриці Єлизавети, вигукнув: „Лучше чтоб издохла!”. За доносом міщанина Дворовенка обвинуваченого били батогами та відправили для подальшого слідства до Таємної канцелярії²⁹.

Рідкісні для XVIII ст. „чоловічі правління” також наражалися на „непристойні слова” з боку мешканців імперії і Гетьманщини зокрема. Так, козака Сумського полку Семена Даценка було звинувачено в образі честі імператора-немовляти Іоанна VI Антоновича. Під час присяги в церкві Даценка запитали, чи коронували вже імператора, на що козак презирливо сказав: „Не надобно его короновать. Мал еще, корону умарает”³⁰. Після тривалого слідства, проведеного в Москві, Даценка побили батогами й відпустили на батьківщину. Пом’якшувальною обставиною було висловлення непристойних виразів у стані сп’яніння.

Навіть у відносно ліберальні часи необережно висловлене судження про імператорську особу могло мати серйозні наслідки. Це твердження стосується двох жителів міста Погар, що приїхали 1797 р. до Санкт-Петербурга, сподіваючись потрапити на аудієнцію до Павла I, щоби залагодити справи міського магістрату. Побачивши, як імператор шпетить свого лакея, один

²⁸ Практика евфемізмів широко використовувалася в європейському діловодстві того ж періоду. Стандартними формами, які замінювали або ж супроводжували експресивні вислови, були «sitvenia», «salvavenia», що у приблизному перекладі означають відповідно «якщо буде дозволено», «з вашого дозволу» (D. Sebian, *Golosa krest’yan i teksty byurokratov: narrativnaya struktura v nemeckih protokolah nachala Novogo vremeni* [w:] *Proshloe – krupnym planom: Sovremennyye issledovaniya po mikroistorii*, Sankt Peterburg 2003, s. 61–62).

²⁹ RGADA, f. 7, op. 1, d. 1157.

³⁰ RGADA, f. 7, op. 1, d. 759.

із погарців зробив висновок, що імператор „слишком суров, зол и недобросердечен”. Донський козак, який був свідком цих слів, негайно доніс до Таємної експедиції Сенату про злочин. Очільник цієї установи князь Федір Куракін, провівши належне розслідування, подав його результат на рішення царю, який наклав досить м'яку резолюцію: „Сделав надлежащие нравоучения, отпустить”³¹.

Отож, можемо зробити висновок, що джерелами для реконструкції образу влади в суспільстві доби Гетьманщини можуть бути різноманітні тексти: „козацькі літописи”, актові документи центральних та периферійних установ автономії, епістолярії. На їхньому тлі матеріали категорії „слово і діло” репрезентують альтернативну картину, яка відбиває поточні настрої різних верств тогочасного суспільства, значною мірою позбавлені офіційного трактування. Не можна, звісно, стверджувати, що повсякденне сприйняття влади імператора мало лише відтінок негачії й вираженої опозиційності. Безперечно, існували й цілком лояльні візії, яких, можливо, було навіть більше, але зі зрозумілих причин вони не потрапляли до цього виду джерел.

References

- Anisimov E., *Dyba i knut. Politicheskij sysk i russkoe obshchestvo v XVIII v.*, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 1999.
- Arsen'ev A., *Staryje dela ob oskorblenii velichestva. Ocherki iz npravov XVIII veka* [w:] „Istoricheskij vestnik”, t. 4, 1881, s. 834–838.
- Baggerman A., Dekker R. *Zhak Presser i tradicyi evrejskoj avtobografii v Niderlandakh* [w:] „Novoe literaturnoe obozrenie”, t. 124, 2019, s. 238–253.
- Le Roy Ladurie E., *Montajju, oksitanskaya derevnya (1294–1324)*, Ekaterinburg 2001.
- Sebian D., *Golosa krest'yan i teksty byurokratov: narrativnaya struktura v nemec-kih protokolah nachala Novogo vremeni* [w:] *Proshloje – krupnym planom: Sovremennyje issledovanija po mikroistorii*, Sankt Peterburg 2003, s. 58–90.
- Semevskij M., „*Slovo i delo!*”. 1700–1725, Moskva 1991.

³¹ A. Arsen'ev, *Staryje dela ob oskorblenii velichestva. Ocherki iz npravov XVIII veka* [w:] „Istoricheskij vestnik”, t. 4, 1881, s. 834–838.